

НАПРЯМ 5. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА НАРОДІВ ВЕЛИКОГО СТЕПУ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-45>

Білоус В. М.

*кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця,
старша наукова співробітниця відділу етнології сучасності
Інституту народознавства Національної академії наук України
м. Львів, Україна*

ФЕДІР ЩЕРБИНА – ОРГАНІЗАТОР СТАТИСТИКО- ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КАЗАХІВ НА МЕЖІ ХІХ–ХХ СТ. (ДО 175-РІЧЧЯ ВЧЕНОГО)

Потужним явищем в історії різногранного вивчення казахського народу була наукова діяльність визначного історика, засновника бюджетної статистики, громадсько-політичного діяча, уродженця Кубані Федора Щербини (1849–1936). Він був керівником першої масштабної, статистико-економічної експедиції на землі сучасного Казахстану (1896–1901), що охопила весь його північний регіон.

Завданням експедиції було обстежити економічні ресурси краю, визначити т.зв. «надлишки» земель і їх придатність для землеробства. Такі заходи викликані переселенською політикою російського уряду, метою якої було уникнути селянських заворушень через малоземелля та пришвидшити колонізацію теренів.

Хоч дослідження зумовлене імперськими інтересами, але завдяки керівництву талановитого адміністратора і вченого Ф. Щербини світова наука отримала 13 фундаментальних томів із історії, етнології, соціально-економічної статистики тюркських народів Казахстану («Матеріали по киргизскому землепользованию» 1898–1908 рр.).

Щоб виявити «надлишки» угідь у степовиків, які згодом надавалися б чужинцям, експедитори повинні були визначити «норму» пасовищ та ріллі для повноцінного існування казахської сім'ї. На думку Ф. Щербини, останнє питання можна пізнати лише, з'ясувавши все розмаїття їхніх господарських, продуктових, побутових потреб. Тому варто вивчити побут кочівника, громадський устрій, специфіку кочового скотарства. Інакше можна вилучити ділянки в малоземельних і незабезпечених спільнот, – наголошував керівник експедиції [1, с. 13].

Відповідно до такого підходу він розробив програми, анкети та питальники (з окремого господарства, аула, об'єднання аулів – общини, волості), що виходили далеко за межі економічної статистики. Так, окрім фіксацій бюджетних, демографічних, господарсько-статистичних даних, учений запровадив узагальнювальний опис кожного повіту з погляду традиційного господарства та географічно-кліматичних умов, для чого розробив окремий указівник. Сукупно його методичний інструментарій включав питання: історії поселень та родів (час заснування, назви, географічна локалізація, родові генеалогічні схеми і легенди); тваринництво, землеробство, садівництво, городництво, промисли, житло, одяг. Рубрики з традиційного господарства містили десятки докладніших рекомендацій: зібрати відомості про усталену практику зимового і літнього утримання худоби, тривалість та шляхи сезонних кочівок, правові традиції користування пасовищами та водними ресурсами, народний господарський календар, способи зберігання продуктів, техніку обробки тваринної сировини, знаряддя землеробства тощо [2, с. 13–24].

У 6-річних наукових поїздках узяли участь понад 200 вільнонайманих осіб (перекладачі, обліковці, регістратори, статистики, агрономи, економісти, топографи, гідротехніки, ботаніки). З-поміж них було і чимало українців, приміром, нащадок реєстрового козака з Воронежчини, віце-губернатор Уральської області І. Лисаневич, дослідник Чернігівщини А. Дядиченко та ін.

Науковці обстежили 12 повітів Акмолинської, Семипалатинської і Тургайської областей. Збирацьку роботу проводили в літній час на тимчасових кочових стоянках. Опитування відбувалося в юрті, куди запрошували мешканців цього й сусіднього поселень. Це забезпечувало достовірність інформації про пасовищні межі, яку наносили на карту. У такій двомісячній польовій експедиції Ф.Щербина взяв участь у 1896 р., а в наступні роки здійснював епізодичні виїзди (з Воронежа), водночас постійно керував усіма ланками наукової діяльності колег, опрацьовував зібрані матеріали.

Кожен з томів «МКЗ» присвячений окремому повітові Акмолинської, Семипалатинської і Тургайської областей, а 13-й є зведенням статистично-бюджетних відомостей зі всіх трьох областей. Це був цілком новий зразок монографічного опису, де розкривається господарсько-економічне життя аулу, общинно-аульної групи та повіту. Завдяки програмним настановам Ф. Щербини, у багатотомнику народознавці знаходять дані про всі типи життєзабезпечення, що побутували в північних теренах: кочове скотарство, напівкочове з поєднанням землеробства, а також осілі скотарство й землеробство. Емпіричний матеріал з різних територій дає змогу простежити їхню

територіальну й часову змінність та її пов'язаність із географічно-кліматичними та суспільно-політичними чинниками (російською експансією, селянською колонізацією тощо).

Ф. Щербина повністю написав 1-ий том «Акмолинская область. 1.Кокчетавский уезд» (понад 700 с.) [3], узагальнювальні розвідки з питань історії, економіки та етнографії про Актюбинский повіт до 7-го тому [4, с. 1–45; 5, с. 1–57], розділи про норми земельних угідь та пояснювальні записки до статистичних таблиць у 2–5 і 7, 11 томах, а також редагував усі тексти цих книг.

Відомості з побуту казахів розкрили перед економістом Ф.Щербиною цілий комплекс явищ, які він урахував під час визначення земельних норм. Зокрема в пояснювальних записках говорив про залежність обсягів пасовищ від якості ґрунтів та відстані до водних джерел; про необхідність значно більших просторів для тваринництва, ніж для землеробства. Підкреслював, що кочівникові перенести на іншу місцину зимову стоянку, що є розмаїтою і складною системою скотарського господарства, набагато важче, ніж освоїти нові терени землеробів. Тому небажано переселяти скотарів з обжитих віками теренів [6, с. III–IV]. Докладне пізнання традиційної культури дозволило йому відтворити повний спектр потреб і видатків степовика, до яких зарахував, окрім іншого, й можливість одружити дітей, приймати гостей за давнім звичаєм. Ці всі показники внесені у відповідні оцінні таблиці, з яких і визначалися необхідні обсяги господарства (кількість худоби, розміри пасовищ тощо).

Проте під час переселенської політики місцева влада здебільшого ігнорувала рекомендації Ф.Щербини щодо визначення місць для прибульців: відрізали угіддя будь-де, часто зі всіма водними ресурсами, що змушувало автохтонів шукати інших теренів для пасовищ і стоянок.

Ф.Щербина є автором окремого етнографічного нарису «Киргизская народность в местах крестьянских переселений» [7, с. 172–218]. У ньому він мотивував вивчення традиційних матеріальних і культурних надбань зарубіжних етноспільнот потребою глибшого розуміння історії і культури власного народу. Так, учений зацентрував на побутові, мовні подібності в українців і тюрків (низькі столики, назви пересувних жител – «кіш» та ін.). Появу збігів пояснював контактами між цими народами, що сягали часів вільного козацтва [7, с. 174].

Будучи прихильником еволюційної теорії розвитку суспільства, Ф.Щербина вважав кочівничу модель буття казахів «нижчою» порівняно з осілим землеробством. Водночас виступав за поступову й самостійну еволюцію соціальних систем, засуджував форсовані, насильницькі зміни.

У цій же статті автор започаткував дослідження традиційних форм суспільної організації кочівників. Їх він осмислював із позицій народницького світогляду та общинної теорії. Общиною у казахів уважав групи т.зв. «господарських аулів» із спільними пасовищами на тривалих зимових стоянках («кстау»). Його терміни «община-кстау», «господарський аул», «общинно-аульна група» введені в науковий апарат і вже понад 100 років застосовуються в наукових дискусіях.

Водночас український вчений стверджував, що первинною основою общини є рід. Цю потужну організаційну систему співжиття номадів заперечувала радянська наука й табувала її вивчення, щоб перешкодити утвердженню національного самоусвідомлення. І лише від 90-х рр. ХХ ст. казахстанські гуманітарії повернулися до зазначеної проблематики. До раціональних аналітичних думок Ф. Щербини з цієї царини належить, приміром, його теза про збереженість роду як головного регулятора всіх ланок суспільного розвитку ще на початку ХХ ст. [7, с. 180].

Отож, у результаті науково-організаційної та дослідницької праці Ф. Щербини на північних теренах сучасного Казахстану вагомо поповнено джерельну базу з етнології, історії, соціально-економічної статистики корінного народу, розроблено методичний інструментарій для збирацької роботи, укладено карти з географічною локалізацією родів, розпочато вивчення традиційного суспільного устрою казахів.

Література:

1. Щербина Ф. Затруднения встреченные при исследованиях. *Материалы по киргизскому землепользованию*. Т. 1: Акмолинская область. 1. Кокчетавский уезд. Воронеж, 1898. С. 1–13.

2. Щербина Ф. Программы для описания общих условий киргизского хозяйства. *Материалы по киргизскому землепользованию*. Т. 1: Акмолинская область. 1. Кокчетавский уезд. Воронеж, 1898. С. 13–24.

3. *Материалы по киргизскому землепользованию*. Т.1: Акмолинская область. 1. Кокчетавский уезд. Воронеж, 1898. 186 с.+83 с.+435 с.

4. Щербина Ф. Общий очерк Актюбинского уезда. *Материалы по киргизскому землепользованию*. Т. 7: Тургайская область. Актюбинский уезд. Воронеж, 1903. С. 1–45.

5. Щербина Ф. Объяснительная записка к данным о размере земельных норм и излишков земли по Актюбинскому уезду. *Материалы по киргизскому землепользованию*. Т. 7: Тургайская область. Актюбинский уезд. Воронеж, 1903. С. 1–57.

6. Щербина Ф. Введение. *Материалы по киргизскому землепользованию*. Т. 4: Семипалатинская область. Павлодарский уезд. 1903. С. I–VII.

7. Щербина Ф. Киргизская народность в местах крестьянских переселений. *На сибирские темы*. СПб., 1905. С. 172–218.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-464-4-46>

Кулікова Г. А.

викладач кафедри філософії

Харківського національного університету Повітряних Сил

імені Івана Кожедуба

м. Харків, Україна

КРИМ: МІЖ ОКУПАЦІЄЮ ТА СВОБОДОЮ

Після збройного захоплення Російською Федерацією, Кримського півострову 20 лютого 2014 року, частково світова спільнота й українська влада не визнали злочинну анексію українських територій. З цього періоду фіксується масове порушення Росією в Криму норм міжнародного гуманітарного права та прав людини. Це визнано на рівні правових документів Генеральної Асамблеї ООН, органів Ради Європи, ОБСЄ та Європейського союзу. Але на сьогодні, протягом майже трьох років війни Російська Федерація перетворила Крим на потужну військову базу, з утриманням ядерних боєголовок, які становлять загрозу не лише для України, а для всієї Європи. Кремль активно інтегрує півострів у свою економіку, гібридизує етнічний склад населення Криму на тлі чисельних програм переселень російських громадян. Культивуючи, використання конспірологічних теорій, щодо існування змови Заходу проти Росії, створює стійку недовіру кримчан до проявів глобального світу. Історичне маніпулювання свідомістю населення Криму, зберігає відомі наслідки волевиявлення на референдумі представників «руського миру». Стикаючись урешті-решт, з колосальною російською машиною інформаційної зброї, примноженою сучасним втручанням українського військового потенціалу в цілях оборони, призводить з кожним днем до ускладнення роботи по деокупації та безпечної реінтеграції Криму. Оскільки зараз під час окупації Крим закритий для світу, як і світ для окупованого Криму, варто всебічне розуміння кола загроз. Постійний аналіз і